

Articolul cuprinde patru noi propuneri de lectură a unor inscripții de la **Ulpia Traiana Sarmizegetusa** (1, 2), **Apulum** (3) și **Porolissum** (4) grație cărora cunoaștem: 1 – numele complet al unui dedicant către Mithras (IDR III₂, 292) – *T(itus) Ereni(us) Ia[nuarius]*; 2 – numele (*Potentius*) și funcția (*nummularius*) unui închinător al **Diane**i (IDR III₃, 65); 3 – un cognomen – *Farnax* și divinitatea căreia îi închină altarul (*Attis*), ambele diferite de cele propuse de editorii epigrafei (ActaMN 35, 1998,1); 4 – numele complet *M(arcus) Abidas Hutri* al unui personaj dintr-o epigrafă votivă; 5 – două ștampile de *mortaria* de la **Barboși-Galați** – *Ζῶτακου* și *Cassa(tus?)* – neatestate până acum în provinciile romane dunărene.

1. În anul 1881 a fost descoperit în *mithraeum*-ul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹ un fragment din jumătatea inferioară a unui relief votiv mithriac care are ilustrat pe suprafața sa părți din scena tauroctoniei (corpul unui dadophor, mai puțin capul, piciorul drept al lui Mithras tauroctonul, un picior al taurului, coada șarpelui) și o parte dintr-o inscripție. Lectura dată epigrafei la editare a fost reluată fără modificări în numeroase lucrări (fig. 1/1).

Prima literă *T* cu o presupusă ligatură, considerată inutilă², este urmată de un „*E* lunar”, de formă grecească și litera *P* apropiat ca formă de „rho” succedat de alt *E* cu aceeași formă semicirculară și de alte patru litere care, după ductul lor, pot aparține la fel de bine alfabetului grecesc sau latin. O grafie în care devine problematică până și încadrarea între inscripțiile grecești sau latine. Opțiunea pentru caracterul grec al epigrafei a fost predominantă, dar la lectura *TEPENTIA* cu întregirile de rigoare pentru masculin *Terentia[nus,-os?]*³ era amintită și posibilitatea ca însemnarea să fie latină.

Cum poate fi ușor observată separarea lui *T* de șirul celorlalte litere, am considerat că *T* este abrevierea pentru *praenomen*-ul *T(itus)* – *T(ίτος)*, iar în continuare *nomen*-ul *EPENI* căci a șasea literă este *I* și nu *T* – *Ἐπέ[v]ι[ος]*.

Ultimele două litere păstrate formează prima silabă a cognomenului *Ἰα[νοῦάριος]*. Însemnarea de pe suprafața jumătății pierdute, în afară de continuarea amintitului *cognomen* mai cuprindea probabil obișnuitele *εὐχῆν ἀνέθηκεν* (*votum posuit*) sau *εὐχαριστήριον* – *donum* (*dedit*).

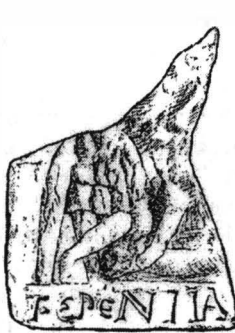
Dacă în partea superioară a reliefului a fost însemnarea *I(nvicto) D(eo) M(ithrae) pro salute*, completarea textului existent ar fi *T(iti) Ereni Ia[nuarii]*. Varianta latină a aceluiași *tria nomina* este la fel de verosimilă.

* *Classica et orientalia* I, SCIVA 27, 1976, 2, p. 399–404; II, 30, 1979, 1, p. 127–140; III, 34 1983, 2, p. 151–162; IV, 37 1986, 1, p. 76–88.

¹ IDR III₂, 292 (= CIL, III, 7928; CIMRM, II, 2064).

² IDR III₂, p. 254.

³ I. I. Russu, StComSibiu 12, 1965, p. 55–56.

1

2

3

4

Fig. 1. 1 relief mithriac fragmentar; 2 altar închinat Dianeii; 3 altar dedicat lui Jupiter; 4 altarul dedicat, probabil, lui Attis; 1-2 Ulpia Traiana Sarmizegetusa; 3 Porolissum; 4 Apulum.

*Nomen-ul Herennios, Herennius este bine atestat atât în Italia cât și în cele mai multe provincii ale Imperiului o întinsă perioadă*⁴. În numeroasele inscripții,

⁴ Münzer, în RE VIII₁₅, Stuttgart, 1912, s.v. *Herennius*, col. 663-666; W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 111; A. Kerényi, *DissPann I, 9*, Budapesta, 1941, p. 71.

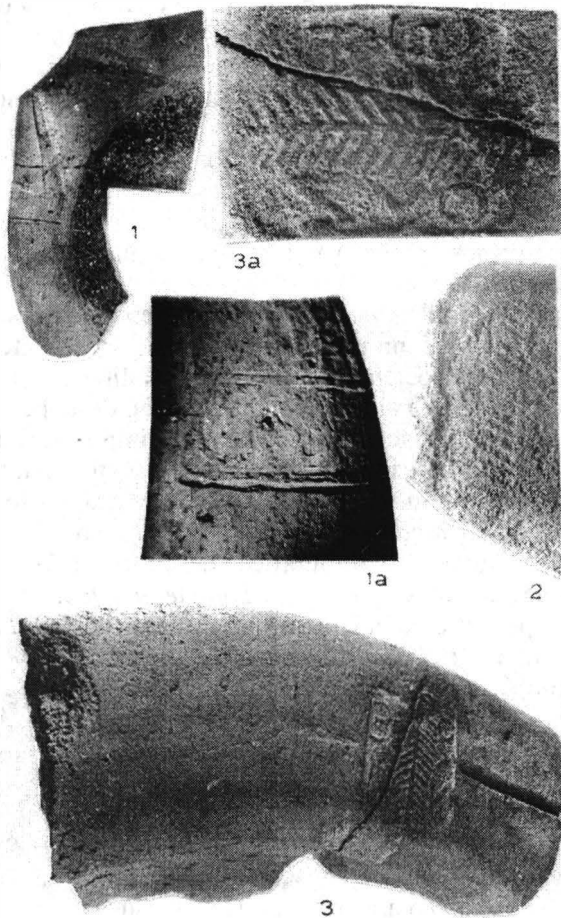

Fig. 2. Barboși-Galați. Fragmente de mortaria cu ștampile.

ortografierea numelui cunoaște, în afara formei corecte⁵, precumpănitoare și variantele *Herenius*⁶, *Erennius*⁷ și *Erenius*⁸. Exemplificările pot fi la fel de numeroase pentru epigrafele grecești.

⁵ CIL II, 4739 – *Herennius Epictetus*; 11 139 – *Herennius Nigrianus*; 12 339 – *T. Herennius Niger*; CIL VI, 35 526 – *L. Herennius L. f. Ianuarius*; CIL VIII, 376 – *T. Herennius Q. f.* etc.; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg, 1969, p. 89.

⁶ CIL VI₆, 191 – *Sex. Herennius Pamphilus*; 29 783 – *M. Herenius A. f.*; 32 563 – *T. Herenius Datus*. CIL VIII, 2554 – *Herenius Rogatus*; 3586 – *Herenia Accepta*; 4428 – *Herenia Apollonia*; *Herenia Hermiona* etc.

⁷ CIL III, 2347 – *Erennius Apeltus*. CIL VI₆, 13 068 – *Erennius Severus*; 35 440 – *Erennius Heliodoros* etc.

Între personajele mai apropiate de spațiul getic care alături de gentiliciul *Herennius* și praenomen-ul *Titus* poate fi citat un *praefectus* al cohorței *II Lucensium* din Moesia Inferioară⁹. Între personalitățile provinciei Dacia cu nomen-ul *Herennius* de menționat: M. Herenius Faustus¹⁰, Herennius Gemellinus¹¹, L. Herennius Saturninus¹².

Dar T. Herennius Ianuarius a fost, foarte probabil, libert al unui T. Herennius..., prenume și nomen cunoscut la câțiva comandanți militari, după cum s-ar fi putut număra și printre aceștia, atestați mai ales după Claudius¹³. Un C. Here[n]nius Ermes de la Apulum închină un monument unuia dintre dadophorii mithraici¹⁴.

Cât despre cognomen-ul *Ianuarius*, el a cunoscut de asemenea o însemnată răspândire în întreg imperiul¹⁵, nu mai puțin în Dacia, unde poate fi întâlnit atât la categoriile sociale înalte ale societății romane, cât și la liberi¹⁶ și sclavi.

2. Textul inscripției de pe altarul închinat Dianei, descoperit în anul 1841, în ruinele Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, a cunoscut în timp lecturi diferite, înainte și după includerea în *Corpus* de către Th. Mommsen¹⁷. A fost publicată în IDR III₂, 198_a, cu mențiunea unei origini mai probabile de la Micia, cu fotografie, nu și cu desen, și lectură parțială „*Dianae Sanctae Potent...*” și republicată în IDR III₃, 65 cu mențiunea lecturilor anterioare, fotografie și desen (fig. 1/2).

În primele două rânduri se poate citi: *Dianae/Sanctae*. Problemele încep cu însemnările din r. 3 pentru care au fost propuse lecturile: *POTENS...*; *PIOTE...*; *POTENTI* și cele din r. 4: *NV.../Marcus, Magnus* etc. În IDR III₃ principalele lecturi complete sunt: *Classica et orientalia* (V) *Dianae sanctae Publius Ofentinus Varinus – votum posuit; Dianae sanctae potentis(simae?) Magnus...v(otum) S(olvit)* și în final cea a editorilor noului *Corpus*¹⁸: *Dianae/Sanctae/potentis(?) / nus(?) VAM(?) / v(otum) s(olvit)*.

Însemnări anterioare în câmpul inscripției fac mai dificilă lectura în r. 3 și r. 4, de exemplu după literele *P*, *O* și *T*, dar pot fi separate literele epigrafei.

Considerăm că în r. 3 nu este consemnat un al doilea epitet al zeiței, alături de *Sancta* cel de *Potentissima*, care ar fi de altfel la prima și unica atestare în textul epigrafelor închinat Dianei¹⁹, ci un antroponim respectiv cognomenul *Potentius*

⁸ CIL III, 2348 – *Quintus Erenius Papirius*; 3596 – *Erenia Mar...*; CIL VIII, 6216 – *Erenia Estricata*; 9801 – *Erenius Silvanus*.

⁹ CIL III₂, 12 339.

¹⁰ I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae I, Die Senatorische Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 214–217.

¹¹ *Ibidem*, p. 92 și n. 43.

¹² *Ibidem*, p. 11, n. 8 și p. 17.

¹³ IDR III₄, 327, p. 263.

¹⁴ CIL III, 984.

¹⁵ Cf. Alföldy, în *L'onomastique latine*, Paris, 1976, p. 257 și p. 497, indicele înregistrează 27 atestări în Noricum.

¹⁶ D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 71 și 190; I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Roma, 1982, p. 61.

¹⁷ CIL III, 1418.

¹⁸ IDR III₃, p. 80–81.

¹⁹ M. Bărbulescu, *Dacia*, N.S. 16, 1972, p. 207.

eventual *Potentinus*²⁰. În r. 4 pot fi observate: litera *N* urmată de *V* în ligatură cu *M* și apoi încă un *M*. Cele patru litere *NVMM* constituie însemnarea abreviată prin care cunoaștem funcția de *nummularius* care a deținut-o Potentius, funcție îndeplinită cu predilecție de sclavi și libeți²¹. Prin această lectură cunoaștem numele unui *nummularius*, cel care avea misiunea de a examina calitatea metalelor prețioase și de a verifica monedele pentru a descoperi falsurile²². Alături de Ianuarius libeți²³, cunoscut tot dintr-o dedicație către *Diana* din capitala Daciei, aflăm prin noua lectură că aceeași funcție o exercita și Potentius.

3. În grupul monumentelor care în anul 1986 au fost recuperate, alături de alte materiale arheologice, din albia Mureșului se află și un altar (fig. 1/4, a cărui epigrafă a fost citită astfel de editori: *Farna/c[?]an(e)s Ga[li]/Mart[i]/d(ono) d(edit) [d(edicavitque)]*²⁴.

Pe fotografia clară a monumentului se disting alături de literele textului amintit numeroase alte însemnări. Sunt litere izolate sau grupuri de litere din alfabetul semite și grecești dintr-o inscripție care fusese gravată anterior și altele care datează foarte probabil dintr-o perioadă ulterioară executării epigrafei cercetate. Buciardarea n-a putut elimina literele săpate mai adânc. Această situație poate fi constatată pe aproape întreg câmpul inscripției. Urmele sunt mai pronunțate la jumătatea stângă a altarului și în r. 3 care a constituit pentru editori „una din cheile pentru înțelegerea textului”²⁵.

În r. 1 după *FARNA* ar mai fi loc pentru o literă. Adăugând litera *X*, antroponimul rezultat, *Farnax*, este un cognomen cunoscut în Dacia pe două monumente epigrafice de la Apulum²⁶ și Potaissa²⁷. În r. 2, pe direcția celei de-a doua haste a primului *A*, câmpul inscripției este afectat de o sănțuire oblică ce coboară până la cel de al doilea *D* din r. 4. În această situație lecturile *CAES* sau *CANES*, cu *AN* în ligatură, au același grad de probabilitate.

Lectura *CAES* ar putea indica partea finală a transliterării în latină a antroponimului iranian Φαρνάκης. Acest nume, larg răspândit în spațiul microasiatic și în zonele de expansiune și iradiere a civilizației din Asia Mică²⁸, este cunoscut în inscripțiile latine prin transliterările *Farnaces*²⁹, *Parnaces*³⁰,

²⁰ Observația că unele *nomina* de libeți derivă de la numele unor *oppida* aparține încă lui Varro l.1.8, 83, cf. Schulze, *op. cit.*, p. 525 unde menționează și *Potentini* de la orașul *Potentia*; Kajanto, *op. cit.*, p. 247.

²¹ R. Herzog, în RE XVII₂, Stuttgart, 1937, s.v. *Nummularius*, col. 1451–1452.

²² *Ibidem*, col. 1415.

²³ CIL III, 7903 (= IDR III₂, 196; Tudor, *op. cit.*, SE, 40).

²⁴ V. Moga, I. Piso, M. Drimbărean, ActaMN 35, 1998, 1, p. 111–113.

²⁵ *Ibidem*, p. 113.

²⁶ CIL III, 986.

²⁷ CIL III, 7688; M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 54 și 56.

²⁸ L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, Paris, 1963, p. 346–347, n. 2; L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praga, 1955, p. 157–160.

²⁹ CIL X, 4154, 66 15 I, 6624.

³⁰ CIL X, 4266.

*Pharnaces*³¹ și este întâlnit și într-o inscripție bilingvă³² etc. Așadar n-ar putea fi total exclusă o transliterare latină *FARNACAE*S în care doar *A* ar fi în plus față de ortografierea în amintitele inscripții. Nu poate fi total exclusă nici *Cae[s(aris) n(ostri)] s(ervus)*. O bară orizontală vizibilă la baza lui *A* ar putea indica o ligatură *AL*, astfel că lectura *GAL* este mai verosimilă decât *GA[II]*. O asociere *Caes Gal* poate eventual dezvălui locul de origine al dedicantului *Caesarea – Galatia*³³.

Dacă admitem însă ligatura *AN*, *CANES*, șirul întregirilor ar putea lua altă direcție: *CANES* abrevierea pentru *cane(phoro)s*³⁴ iar *GAL* pentru *Gal(lus)*³⁵, funcții deosebite în desfășurarea ritualurilor prilejuite de marele sacrificii *taurobolium* și *criobolium* în cultul divinităților *Magna Mater* și *Attis*.

În spațiul de început al r. 3 pot fi observate numeroase însemnări, mai puțin litera *M*, care ar permite lectura propusă de editorii inscripției.

Litera *A* are o formă normală, adeseori întâlnită în inscripțiile din secolul al III-lea p.Chr. Primul *T* are jumătatea hastei inferioare puțin deviată spre stânga, pentru că scribul a utilizat un segment dintr-o literă a inscripției care fusese gravată anterior pe altar. Se poate observa de asemenea că bara orizontală a lui *T* nu are nici o legătură cu forma semicirculară care ar fi o parte din litera *R*. Ea este în fapt o literă din alfabetul palmyrian (*iodh*) din inscripția incomplet răzuită. Dealtfel, ceea ce editorii considerau jumătatea inferioară a presupusului *R* este un arc de cerc care continuă până la marginea câmpului inscripției și după ce-l de al doilea *T*.

Propunem pentru întregul text al inscripției următoarea lectură: *Farna[x] / cane(phoro)s gal/[lusque] Att[i] / d(ono) d(edit) [d(edicavitque)]*. Lectura în r. 2 poate avea și o variantă din cele propuse.

Aceasta este prima epigrafă din Dacia dedicată lui *Attis*, în situația în care zeul are 72 de reprezentări în 20 de localități ale provinciei. La Apulum au fost descoperite 18 reprezentări sculpturale ale lui *Attis*, doar pe monumente funerare, ca zeu al resurecției naturii. Pe cele mai multe epigrafe *Attis* apare alături *Magna Mater*³⁶. Între dedicațiile în exclusivitate pentru *Attis*, din spații apropiate este de menționat altarul de la Tomis³⁷. Farnax ar fi primul canophor și apoi *gallus*, preot emasculat al zeiței *Kybele* – slujitor al cărui prototip era considerat însuși *Attis*³⁸.

³¹ CIL X: 4154, 4316, 5281 (= 4292), 8056.

³² CIL III, 14 192₁₆.

³³ C. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen, 1993, p. 100 și urm.

³⁴ F. Cumont, în RE III₆, Stuttgart, 1899, s.v. *Cannophori*, col. 1484–1485. Marea sărbătoare a zeiței *Magna Mater* începea solemn pe 15 martie cu „canna intrat” și se încheia o săptămână mai târziu cu „arbor intrat”. Sunt numeroase inscripțiile de *collegia* de canophori alcătuite din bărbați și femei (CIL IX, 2480; X, 21; X, 8339 d; XIV, 284) care nu aveau doar scop religios, ci ca asociații de sprijin pentru înmormântare.

³⁵ Cumont, în RE VII₁₃, Stuttgart, 1910, s.v. *Gallos* (Γαλλοσ), col. 674–682; cf. CIL VI, 32 462. Pentru *Archigallus*, idem, RE II₃, Stuttgart, 1895, col. 484.

³⁶ CIL VI, 499–501, 510 etc.

³⁷ CIL III, 763 (= ISM II, 119).

³⁸ De la lucrările lui Cumont la H. Graillot, *Le culte de Cybèle, Mère des Dieux, à Rome et dans l'Empire romain*, Paris, 1912. bibliografia cultelor metroace a crescut substanțial îndeosebi grație contribuțiilor lui M. J. Vermaseren: *The Legend of Attis in Greek and Roman Art* (ÉPRO 9), Leiden, 1966; *Cybele and Attis*, Londra; *Corpus Cultus Cybelae Attidisque I–VII* (ÉPRO 50), Leiden, 1977 etc.

Inscripția de față adaugă informațiilor epigrafice cunoscute despre divinitățile din spațiul microasiatic (*Andrastia, Glycon, I. Bussumarius, I. Bussurigijs, I. Cimistenus, I. Narenus, I. Sardendenus, I. Sarmandus, I. Sittacomicus, I. Tavianus, Magna Mater, Men, Sabazios*) și pe *Attis*, și câteva elemente despre slujitorii *Kybele* și ai lui *Attis*.

4. În Raportul preliminar asupra săpăturilor arheologice desfășurate la *Porolissum* în anii 1986–1987 este menționată descoperirea unui altar votiv în castrul de pe vârful dealului *Pomet*, în clădirea B–10³⁹ (fig. 1/3).

Între lectura dată de editorii inscripției: *IVPP(iteri) M(aximo)/ MABIDAS HVTRI/V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*⁴⁰ și textul care apare pe desenul publicat⁴¹ se constată două deosebiri: lipsa celui de-al doilea *P* în r. 1 și faptul că *HVTRI* este scris în r. 3. Lectura propusă pentru r. 1 nu este singura posibilă, dar intervenția noastră are în vedere r. 2 și unele considerații asupra antroponimelor din această epigrafă.

Astfel în r. 2, în loc de *Mabidas*, antroponim care nu este atestat în onomastica palmyriană și semită în general, propunem lectura *M(arcus) Abidas*. Praenomen-ul *Marcus*, atât de frecvent la romani, a avut o însemnată răspândire și în provinciile orientale⁴².

Abidas este un antroponim de sorginte arabă care trebuie pus în legătură cu vocabula *abid*, în traducere „animal sălbatic”⁴³ și nu cu *'bd* (sclav) prezent în compunerea a numeroase antroponime semite (*'Αβδαδος, 'Αβδαάθης, 'Αβιδσημης, 'Αβιδσημσος* etc.).

La o primă atestare în Dacia se află și *Hutri (HTRY)*, cuvânt a cărui traducere este „creangă, ramură”⁴⁴; unii specialiști consideră că nu trebuie tradus prin „omul din *Hatra*” nici când este ortografiat cu *aleph*⁴⁵. De remarcat că *HTRY* asociat cu vocabula *bny* se alătură altor antroponime palmiriene cunoscute în Dacia *BWLH' (Bolhas), ZBDBWL (Zabdibol)* și *TYMY (Themes)*, care sunt atestate și ca nume de trib la *Palmyra*⁴⁶.

5. Două *mortaria* fragmentare cu ștampile necunoscute până acum la *Barboși* și în provinciile romane dunărene se numără printre materialele deosebite ale descoperirilor relativ recente.

³⁹ N. Gudea, E. Chirilă, *ActaMP* 12, 1988, p. 153.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, p. 167, fig. 7; C. C. Petolescu, *SCIVA* 40, 1989, 4, p. 397, nr. 506: „S-ar putea ca în r. 1 să fie vocativ *Iup(iter) M(axime)!* În r. 2 prima literă nu pare a fi *M* (culcat), ci litera grecească *Σ*”.

⁴² EnBlin, *RE* XIV₂, Stuttgart, 1930, s.v. *Marcus*, col. 1643–1647.

⁴³ J. K. Stark, *Personal Names in palmyrene Inscriptions*, Oxford, 1971, p. 63. Un *Abid Malchus Ai[a]nei* este menționat între militarii din *Cohors XX Palmyrenorum* de la *Dura Europos*. Cf. E. T. Silk și C. B. Welles, în *The Excavations at Dura Europos. Preliminary Report of Fifth Season of Work* (ed. M. I. Rostovtzeff), New Haven, 1934, p. 302.

⁴⁴ Stark, *op. cit.*, p. 20.

⁴⁵ *Ibidem*; în legătură cu semnalarea acestei localități atât de importantă pe o rută caravanieră, alături de *Palmyra*, în epigrafele Daciei considerăm că în *IDR III₂, 350*, în r.2 este preferabilă lectura *EJX HATRA* cu *TR* în ligatură celei *[EX]KHARA*.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 57: 1. Ș. Șifman, *Sirijskoe obščestvo epohi Principata (I–III vv. n. e.)*, Moscova, 1977, p. 198.

Fragmentele dintr-un *mortarium* descrise mai jos au fost descoperite în S II-L₁S-87, la adâncimi cuprinse între 0,80 și 1,40 m, în săpăturile efectuate pe o suprafață, pe atunci necultivată, situată la extremitatea nord-vestică a livezii și viei familiei Marcu, în zona de sud-vest a castrului de la Barboși.

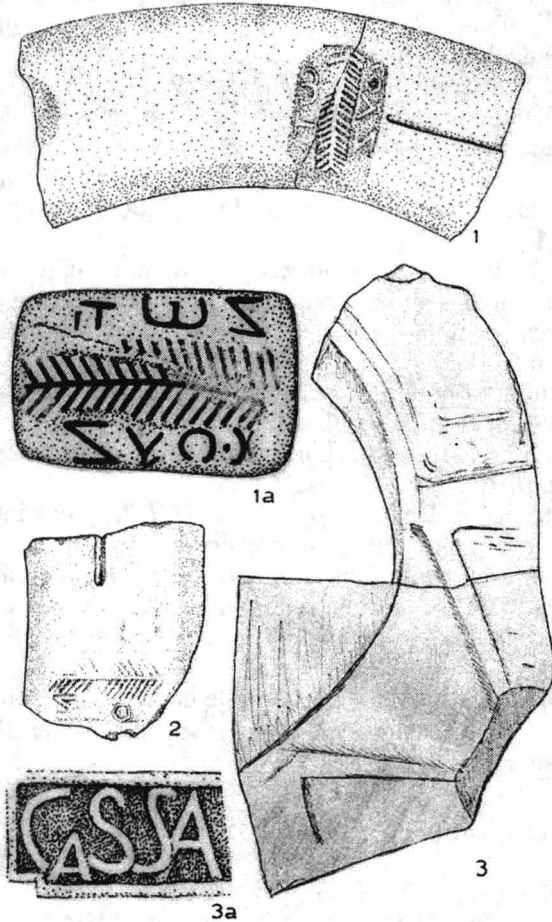

Fig. 3. Barboși-Galați. Fragmente de mortaria cu ștampile.

Pasta din care este confecționat *mortarium*-ul, de culoare brun-roșcată, are mică și pietricele în compoziție. Stratul ultim aplicat pe suprafața interioară tronconică a recipientului conține alături de argilă numeroase pietricele. Se poate observa, de asemenea, că recipientul și marginea lată erau confecționate separat și apoi asamblate (fig. 2/2, 3, 3a; 3/1, 1a, 2).

Fragmentul 1 (22 cm pe arcul exterior și 15,5 cm pe cel interior î. 10,2 cm; gros. max. 4 cm și cea minimă 1,4 cm) este anepigraf.

Fragmentul 2 (lung. max. 8,2 cm; î. 6,5 cm; gros. max. 3,5 cm), care este o parte din marginea lată de 7 cm, cu deschidere unghiulară spre interior, păstrează mai puțin de jumătate din ștampila unui atelier. Se mai disting: o linie perpendiculară pe recipient flancată de linioare oblice, considerate că ilustrează o crenguță de brad, spicul de grâu sau chiar coloana vertebrală a unui pește, ultima variantă de lectură întâlnită mai ales în lucrările unor arheologi britanici⁴⁷ și literele *O* și *Z* având între ele un spațiu suficient pentru încă una sau două litere (fig. 2/2, 3/2).

Prin alăturarea fragmentelor 3 și 4 apare întreaga ștampilă (fig. 2/3, 3/1). Cartușul este de formă aproape dreptunghiulară, colțurile sunt puțin rotunjite, cu dimensiunile lung. 5,05 cm și lat. 3,6 cm, este străbătut oblic de linia rupturii. „Spicul de grâu” are deschiderea unghiulară spre interiorul recipientului. Literele, de dimensiuni inegale, sunt întregi sau pot fi completate fără dubii. Pe partea stângă a „spicului” sunt vizibile: *Z* care are tocită una din barele orizontale; *ω* (î. 0,6 cm și lat. 1,3 cm) de forma literei cursive mici; *T* (î. 0,75 cm) și *I* aproape șters, iar pe partea dreaptă *K* (0,75 cm) cu hasta verticală incompletă, *O* (0,7 cm), *Y* (0,75 cm) cu o linioară orizontală la bază și la mică distanță *Z* (0,75 cm). Literele *Y* și *Ω* de tipul literei cursive sunt forme caracteristice secolului al III-lea p.Chr.⁴⁸. Către aceeași datare indică și o fibulă cu piciorul întors pe dedesubt descoperită în același complex. Lectura propusă este *Ζωτακοῦ*, cu repetarea lui *Z*. La fel ca pe majoritatea ștampilelor grecești de pe *mortaria*, numele meșterului este în cazul genitiv. Nu am găsit numele *Zotikos* între antroponimele producătorilor de *mortaria* din spațiul vestic sau grecofon⁴⁹, dar este cunoscut pe însemnările de pe amfore. În afara ștampilei mai sunt vizibile litere imprimate și incizate. După fragmentele păstrate, *mortarium*-ul a avut diametrul părții superioare de 37 cm și poate fi clasificat printre vasele de acest tip de dimensiuni medii.

Un fragment dintr-un alt *mortarium* (lung. 26,5; lat. max. 12,5; gros. 1,2 cm), care cuprinde porțiuni de margine pe direcția canalului de scurgere retezat oblic și din extremitatea superioară a recipientului tronconic, a fost găsit în zona de sud-est a castrului (fig. 2/1, 3/3). El este confecționat dintr-o pastă cu mică, microprundișuri și calcar în compoziție și are la exterior o culoare brun-roșcată. Miezul cenușiu indică o ardere incompletă. Pe suprafața interioară a fragmentului de bazin pot fi observate numeroase pietricele ascuțite care făceau eficientă utilizarea recipientului ca mojar. Dimensiunile relativ mici și faptul că lățimea marginii este de numai 4,8 cm au permis confecționarea concomitentă a bazinului și marginii. Cartușul este delimitat prin linii incizate duble, mai adâncite cele de la bază. Ștampila are următoarele litere cu relief puțin înalt: *C* (î. 1,7 cm); *A* (1,1 cm); *S* (1,75 cm); *S* (1,7 cm); *A* (1,4 cm) succedată de un spațiu parțial distrus (fig. 2/1a; 3/3a).

⁴⁷ K.F. Hartley, P. V. Webster, *Archaeological Journal* 30, 1973, p. 95.

⁴⁸ S. Reinach, *Traité d'épigraphie grecque*, Paris, 1885, p. 204; M. Guarducci, *Epigrafia greca I*, Roma, 1967, p. 383.

⁴⁹ J. W. Hayes, *North Syrian Mortaria*, în *Hesperia* 36, 1967, 4, p. 337–347.

Singurul exemplar de *mortarium* cu ștampila CASSA este cel descoperit la Autun, localitate pe teritoriul Galliei⁵⁰, și editorul a completat *Cassatus* după numele unui meșter cunoscut prin ștampilele de pe unele vase produse în această provincie⁵¹.

Mortaria cu aceste ștampile nu au mai fost găsite, cel puțin studii relativ recente nu mai citează alte descoperiri în afara celei cunoscute în CIL⁵². Uzura fragmentului pe direcția ștampilei a afectat claritatea literelor inscripției. În afara unor fragmente de *mortaria* de marmură și a celor de *mortaria* anepigrafe, se poate constata, așadar, că la Barboși au fost recuperate cinci tipuri de ștampile de pe aceste recipiente. Trei dintre ele (*Cassatus*, *Ismar* și *Theotimos*) sunt ortografiate cu litere latine și două (*Philemon* și *Zotikos*) cu litere grecești.

În sintezele colegului C. C. Petolescu sunt menționate *mortaria* cu ștampile descoperite în Moesia Inferior și Dacia până în anul 1984⁵³. Pașii următori în cercetarea acestui tip de recipient, care a captat interesul multor specialiști, a fost în alte spații efectuarea unor analize, de exemplu, a analizei spectrografice⁵⁴, care pot fi deosebit de utile cunoașterii ariei de răspândire a produselor diferitelor ateliere. Însemnată este și menționarea zonelor din întreg imperiul unde sunt atestate aceleași ștampile. În timp pot fi asociate și exemplare sau fragmente anepigrafe, clasificările tipologice fiind insuficiente pentru atribuire sigure. În numeroase studii este subliniată constatarea frecvenței sporite, nu exclusive dar preferențiale, a acestui tip de vas în centrele militare⁵⁵. Faptul acesta ar putea, în anumite limite, să sporească informațiile asupra itinerariilor unor unități militare.

De exemplu, ștampila *Cassatus* ar putea eventual indica prezența în garnizoana de la Barboși a unui militar din Gallia, mai ales că trupe auxiliare (*alae* și *cohortes*) originare din Gallia au staționat în Moesia Inferior⁵⁶. Ceramică *terra sigillata* confecționată în sudul Galliei a fost descoperită la Barboși, dar acest vas cu preponderență utilizare în mediul militar nu credem că se integra în categoria ceramicii importate.

Ștampile cu *Ismarus*, în patru variante, sunt cunoscute la Tarragona, Neapole, Pompei și Eschenz⁵⁷. Militari din *Legio I Italica*, cu o *vexillatio* la Barboși, ca și cei din trupe de hispani sau germani atestați în componența trupelor auxiliare ale provinciei au putut aduce în echipamentul lor recipientul cu ștampila *ISMAR*⁵⁸.

⁵⁰ CIL XIII₃, 10 006, 20.

⁵¹ CIL XIII₃, 10 010, 472 a *CASSATIM*; C¹ *CASSA*; C² *CASSA*.

⁵² A. Martinez-Saiz, BSAA 42, 1976, p. 154.

⁵³ C. C. Petolescu, Pontica 17, 1984, p. 67 și urm.; idem, Pontica 18, 1985, p. 157 și urm.

⁵⁴ K. F. Hartley și E. E. Richards, BullInstArchLondon 5, 1965, p. 25–43.

⁵⁵ M. R. Hull ș.a., în *Roman Colchester*, Oxford, 1958, p. 292; Martinez-Saiz, *op. cit.*, p. 152;

C. Băluță, Apulum 15, 1977, p. 243; D. Baatz, RCRFActa 17–18, 1977, p. 147–159.

⁵⁶ J. Beneš, *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978, 2, p. 32–35.

⁵⁷ Martinez-Saiz, *op. cit.*, p. 152, 157, 163, 164; S. Sanie, SCIVA 37, 1986, 1, p. 84–86.

⁵⁸ Beneš, *op. cit.*, p. 10.

Philemon se numără printre producătorii cei mai cunoscuți, grație răspândirii produselor ceramice pe care apare acest nume atât în spațiul apusean, cât și în cel estic. *Mortaria* cu ștampila *Philemon* sunt atestate în Dacia la Răcari și Drobeta⁵⁹ și în Moesia Inferior la Oescus și Durostorum, precum și la Tyras, Olbia⁶⁰ și Chersonesos⁶¹.

Interesante descoperiri mai vechi și mai noi sunt cunoscute în spațiul nord-vestic al Mării Negre. E.M. Staerman încearcă să explice diversitatea ștampilelor, a persoanelor la care *Philemon* este asociat ca sclav (Abla – CIL XI, 6700, 13; Marcus Perennus – CIL XI, 466) sau devin colaboratori ai săi (Minneus) când ceramistul aretin, ajuns libert, și-a deschis propriul atelier la Olbia⁶². În sintezele recente asupra Olbiei⁶³ și Tyras-ului⁶⁴ în epoca romană sunt prezentate și descoperirile de *mortaria*. De remarcat faptul, menționat de N. A. Son⁶⁵, că ștampilele cu *Philemon* de la Tyras sunt în relief în timp ce cele de la Chersonesos sunt englife. Se impune de asemenea să subliniem că ștampila cu numele ceramistului scris cu litere grecești pe recipientul de la Barboși-Galați rămâne deocamdată unică între descoperirile cunoscute. Considerăm lectura cu *H* în numele Φιλήμων suficient de sigură și înlocuirea ei cu *E* în sinteza amintită nejustificată⁶⁶. La fel ca pe majoritatea ștampilelor cu nume grecești, numele producătorului apare la genitiv Φιλήμονος.

Theotimos (Θεότιμος variantă de la Θεοτίμητος), cunoscut doar cu ortografierea latină a antroponimului, este un nume reîntâlnit pe ștampilele de *mortaria* din numeroase localități din provinciile dunărene. El apare în Dacia la Sucidava, Romula, Jidava, Drobeta și Apulum, în Moesia Inferior la Pavlikeni, Histria, dar și la Olbia⁶⁷ în două exemplare. La Barboși⁶⁸, recipientul este întregibil, dar ștampila păstrează doar partea finală. În Moesia Superior sunt atestate *mortaria* cu aceste ștampile la Singidunum și Viminacium⁶⁹.

În sfârșit, la ștampila Ζωτικου constatăm aceeași trecere a lui Ζωτικός la genitiv. Nu am regăsit numele acesta în grupul numeros de ceramiști nord-syrieni sau a altor producători de *mortaria* din spațiul grecofon.

Se poate constata că produsele atelierelor lui *Philemon* și *Theotimos* pot fi regăsite în mai multe centre ale provinciilor romane dunărene. Recipientele cu una dintre celelalte trei ștampile (*Cassatus*, *Ismar* și *Zotikos*) pot servi și ca argumente aserțiunii că prezența acestora este în mare parte dependentă de militari și de mișcările militare în zonă.

⁵⁹ Petolescu, Pontica 18, 1985, p. 163–164.

⁶⁰ Idem, Pontica 17, 1984, p. 70, 71, 74.

⁶¹ I. Kalașnik, SGE 51, 1986, p. 41–45.

⁶² E. M. Staerman, KSMoscova 36, 1951, p. 49.

⁶³ V. V. Krapivina, *Ol'vija. Material'naja kul'tura I–IV vv n.e.*, Kiev, 1993, p. 104–105.

⁶⁴ N. A. Son, *Tira rimskogo vremeni*, Kiev, 1993, p. 74–75.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 75.

⁶⁶ Petolescu, Pontica 17, p. 74.

⁶⁷ Krapivina, *op. cit.*, p. 105.

⁶⁸ Sanie, SCIVA 34, 1983, 2, p. 158.

⁶⁹ L. Bjelajac, Starinar 43–44, 1992/1993, p. 133–148.

CLASSICA ET ORIENTALIA (V)

ABSTRACT

The study includes new proposals for reading of four inscriptions discovered at *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (1–2), *Apulum* (3), *Porolissum* (4) as well as a presentation of two *mortaria* stamps discovered at Barboși-Galați, stamps without analogy in the Roman Danubian provinces.

1. For the inscription of a fragmentary mithraic relief (IDR III₂, 292 = CIL III, 7928=CIMRM II, 2064) is suggested the reading *T(itus) Ereni(us) Ia(nuarius)* instead *TERENTIA*...

Our arguments are the following: at the beginning of the epigraph there is a distance between *T* and *E*, the second *T* is *I* and we can see a clear separation of the last two letters (*IA*). If we admit that on the upper part of the relief, now missing, was engraved the writing *I(nvicto) d(eo) M(ithrae) pro salute* the completion to the text on the real fragment should be: *T(iti) Ereni Ia(nuari)*. The stroke of the letters allows the same reading and the in case in which we admit that the inscription was written in Greek: *T(ίτος) 'Ερένιος) 'Ια(νουάριος)*.

2. At the inscription included in IDR III, 65 we consider that in row 3 *Potenti*, a reading frequently met by those who published this epigraph, is not an abbreviation for *Potentissima*, a second epithet of Diana after *Sancta*, but it is the name *Potentii(us)*. In row 4 we find *NVMM*, with *VM* in ligature, an abbreviation for *nummularius*, the function of Pontius. Pontius is the second *nummularius* certified in the epigraphs from Dacia, the first mention (IDR III₂, 196=CIL III, 7903) also in *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* is an inscription dedicated to Diana, too.

3. The inscription on an altar discovered in the bed of the Mureș river was read by the editors so: *Farna / c[?]an(e)s Ga[i] / Mart[i] / d(ono) d(edit) [d(edicavitque)]*. The altar presents numerous signs of a previous use. May be remarked some isolated letters or groups of letters from one palmyrean inscription which was incompletely scraped. Excepting the last, each row can receive a new reading. *M* from row 3, which, in accordance with the editors was based on the understanding of the text, is not sure enough.

In this study are discussed and presented variants of reading such as: *Farna[x] / cane(phoro)s gal(lusque) / Att[i] / d(ono) d(edit) [d(edicavitque)]*. In row 2 are possible the readings: *Caes(aris) n(ostri) s(ervus) gal(lus)* or *Caes(are) Gal(atia)* the possible birthplace of the dedicator. Through homology of the proposed reading we write down: a) the third attestation of the cognomen *Farnax* in Dacia; b) the first epigraphical attestation of *Attis*, divinity known so far through 72 sculptural representations, 18 of them at *Apulum*; c) a possible name of a man – servant of *Magna Mater* and *Attis* cults.

4. An inscription from *Porolissum* was read by the editors so: *IVPP(iteri) M(aximo) / MABIDAS HVTRI / VSLM*. In row 2 instead of *Mabidas* non-attested in palmyrene onomastic we consider preferable the reading *M(arcus) Abidas*. The anthroponyme *Abidas* comes from the vocable *abid* of Arabic origin, with the

significance “wild animal” and must not be connected with the numerous anthroponyms from the group of those composed with ‘bd “slave”. *Hutri* (*HTRY*) is translated by “branch”. Among the 18 tribal names from Syria indicated by the vocable *bny* – φυλή, γένος we also find and “bny htry”.

5. On four fragments of a *mortarium* of mean sizes (the diameter of the upper part, probably 37 cm) have been preserved a whole stamp and one fragmentary.

The stamp has almost a rectangular shape (5.05 x 3.6 cm) and is divided in two by a “wheat-ear”. At one and the other side of the “wheat-ear” are arranged the letters: *Z* (a horizontal incomplete bar), *Ω*, *T*, *I* (h = 0.6–1.3 cm) respectively *K*, *O*, *Y* and again *Z*, together *Zωπκου*. The name *Zotikos* is in the genitive case. In this manner appears, usually, the name of the producers on the stamps of *mortaria* in the Greek world. The anthroponym *Zotikos* is relatively spread, but we did not find analogies among the names of the pottery handicraftsmen or of the workshops owners which manufactured the *mortaria*.

Another fragment of *mortarium*, small sizes, preserved in one rectangular scroll limited of incised double lines, the letters with short relief *CASSA* (h. 1.1 – 1.75 cm), succeeded by a little destroyed space. The single *mortarium* with stamp *CASSA* was discovered at Autun in Gallia and the editor completed *Cassa(tus)* (CIL XIII₃, 10 006, 20) after the name of the handicraftsman who is known through the stamps on some vases worked in the gallian workshops.

Of the five types of stamps on the *mortaria* which were discovered at Barboși-Galați, three are spelt in Latin letters (*Cassatus*, *Ismar* and *Theotimus*) and two in Greek letters (*Philemon* and *Zotikos*). In this study are commented the spreading of some types of *mortaria* with mentioned stamps and the aspects of their presence at transdanubian *limes* of Moesia Inferior.

CAPTION OF THE FIGURES

Fig. 1. 1 fragment of a mithraical relief; 2 altar dedicated to Diana; 3 altar dedicated to Jupiter; 4 altar dedicated, very probably, to Attis; 1–2 Ulpia Traiana Sarmizegetusa; 3 Porolissum; 4 Apulum.

Fig. 2–3. Barboși-Galați. Fragments of *mortaria* with stamps.